

РЕЦЕПЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ МОТИВІВ, ІДЕЙ ТА ОБРАЗІВ У ДРАМАТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Ф. ГЕББЕЛЯ

У статті розглядається рецепція релігійних мотивів, ідей та образів у драматичній творчості Ф. Геббеля. Відзначається, що митець суттєво трансформував канонічні біблійні сюжети та образів відповідно до духу епохи, розширив семантичні і морально-психологічні межі трактування традиційних мотивів.

Ключові слова: релігійні мотиви, образи, трансформація, Бог, Божественне.

В статье рассматривается рецепция религиозных мотивов, идей и образов в драматическом творчестве Ф. Геббеля. Отмечается, что художник существенно трансформировал канонические библейские сюжеты и образы в соответствии с духом эпохи, расширил семантические и морально-психологические границы трактовки традиционных мотивов.

Ключевые слова: религиозные мотивы, образы, трансформация, Бог, Божественное.

The article considers the reception of religious motives, ideas and images in the dramatic works of F. Hebbel. It is noted that the writer essentially transformed canonical biblical stories and images in accordance with his time. He also expanded semantic and moral-psychological boundaries of interpreting of traditional motives.

Key words: religious motives, images, transformation, God, Divine.

Сучасне літературознавство представляє німецьку драматургію XVIII-XIX ст. як рух від виправдання бога (теодицея) до його заперечення (нігілізм) (Бено фон Візе), визначає її історію як історію західної віри, яка «розмістилася між античністю та християнством» і мала на меті «окреслити зміст суперечливого буття, виправдати його перед Богом і в кризі віри ще глибше обґрунтувати віру» [5, с. 103]. Усвідомлення релігійного характеру німецької трагедії стало визначальним у роздумах провідних мислителів доби, починаючи від І. Канта і Ф. Шіллера, котрі пов'язували релігійну проблематику трагедії з фізичною необхідністю і внутрішньою свободою, поєднуючи релігійність з моральністю. Саме релігійний аспект німецької драми акцентує як у художніх творах, так і в теоретичних роздумах видатний німецький письменник Фрідріх Геббель. Як теоретик літератури, автор дванадцяти драм, двох збірок віршів, новел і поетичного епосу «Мати і дитина», фундатор філософської (ідейної) драми та нових категорій естетики мистецтва Ф. Геббель залишається одним із найвідоміших німецьких митців постромантичного періоду. Особистість митця та його творчість стали стимулюючим чинником подальшого розвитку історико-культурних і художньо-естетичних засад німецької драматургії.

Щодо особистого ставлення Ф. Геббеля до християнства, у душі якого він був вихований з дитинства, слід акцентувати значний вплив на письменника сучасної йому історичної критики Біблії (Д. Штраус, Б. Бауер) й радикальної критики релігії (Л. Фейербах). Якщо в написаному в 1834 році вірші «Вечеря Господня» (який став результатом його юнацького захоплення «Месією» Клопштока) Ф. Геббель акцентував неосязний

зв'язок «полум'яного відчуття» людського «Я» зі Спасителем, то вже в 1835 році митець називав релігійне вчення «суб'єктивно корисним, але об'єктивно непотрібним» (*subjektiv ersprießlich, aber nicht objektiv notwendig*) [Щ., 1966]¹. Ф. Геббель, як більшість митців, сприймав релігію без будь-яких конфесійних чи церковних домішок, як «безпосередню свідомість божественного, як ми її знаходимо в собі самих чи у світі» [4, с. 7]. Релігійність письменника походила не з Біблії, а з навколишньої природи, яка спонукала його споглядати та аналізувати все, що його оточувало. У творчій натурі письменника постійно жило відчуття внутрішньої причетності до найвищої сили, до світової волі, до всього духовного, що діє в людині і над нею.

Позитивне ставлення викликали у митця лише етично-гуманістичні засади християнства. Однак, на його думку, об'єктивно необхідним учення було б лише за умови, «якби воно доводило б межі як людських сил, так і людського пізнання». Виходячи з цих поглядів, Ф. Геббель вважав саму ідею божества недостатньою для осмислення світової історії, оскільки сприймав її лише в безпосередніх відносинах з людиною. У 1837 році він занотовував у щоденнику власні спостереження, згідно з якими, незалежно від того, чи християнство продовжить своє існування, чи ні, у духовній сфері настане криза [Щ., 2115]. Різноманітні висловлювання письменника, у яких ідеться про сакральне, про Бога, досить суперечливі. Вони сягають від Фейербахових антропологічних глумачень до відмови від поняття «Творця світу» як від «антропоморфізму» [Щ., 5960], ґрунтуються на традиції здорового глузду, сприймають природу як прояв Божественного, ідентифікують випадок як «вияв Божої волі» (*Ausdruck des*

göttlichen Willens), і розглядають світ як «велику Божу рану» (*die große Wunde Gottes*) [Щ., 2263].

Йоахім Мюллер у книзі «Картина світу Ф. Геббеля» (1955) досліджував ставлення митця до Бога й Божественного. За його оцінкою, релігійні переконання Ф. Геббеля були одноставними, коли йшлося про Божественне як про найвищу космічну владу й об'єктивну цінність світу. Протиріччя виникали тоді, коли митець говорив про Бога, оскільки його релігійність була «нерефлексивною», не пов'язаною з певними догматичними положеннями християнства. Поняття «люблячий Бог» чи «Бог – творець світу» Ф. Геббель вважав розвиненим «антропоморфізмом», рішуче їх відхиляв (наприклад, у листі до Елізи). За уявленням драматурга, Бог був *світовим принципом* (*Weltprinzip*) чи світовою субстанцією (*Weltsubstanz*), не лише буттям, а й сутністю, на яку людина повинна молитися «в дусі і істині»: «Віра – це не темна, а найсвітліша діяльність духу» (*Glaube ist nicht dunkle, sondern vielmehr hellste Wirksamkeit des Geistes*) [Щ., 122]. Бог і дух, за Ф. Геббелем, є спорідненими субстанціями. Бог реальний, однак звеличений над людськими уявленнями, тому людина може наблизитися до Нього лише в Дусі. У взаєминах між людським духом і Божественним світовим духом людина представляється як Боже творіння і, водночас, як самостійна істота, оскільки, за словами митця, «Бог не мав наміру бути «милиціями» людини (*die Kruecke des Menschen*), тому дав їй власні ноги» (Лист від 12.2.1837). Разом з тим, Бога не можна конкретизувати до особистості, навпаки, Його слід абстрагувати від природно-людського до космічного масштабу. «Природа прагне до вершини, і, оскільки людина відчуває, що вона не є цією вершиною, необхідно дати їй відповідну вищу сутність, у якій би сходився і з якої б виходив Всесвіт. Цією сутністю є Бог. Я абстрагую Його від моєї недостатності і від природи» (Лист від 12.2.1837). Тобто, Ф. Геббель не розділяв ідеалів «веймарської класики», згідно з якими людина – вінець природи, не ототожнював Бога з природою чи Всесвітом. Бог в його розумінні є сутністю, яка, будучи абстрагованою від людини і природи, концентрує в собі світ. Таке своєрідне, дещо свавільне, розуміння Бога не можна пояснити за допомогою історико-філософських понять теїзму чи пантеїзму, іманентності чи трансцендентності.

Ф. Геббель вважав Бога регулятивним принципом, першопричиною й мірою всіх речей, але не «збільшеною людиною». Через шанобливий страх перед неосяжною величиною Бога як світової енергії, митець не намагався створювати його образ, вимагаючи й від релігійних течій дотримуватися «таємничого покривала» божественного, не впадати в прозаїчно-голий раціоналізм. На його думку, релігія і догма, віра і знання не мають між собою причинно-наслідкових зв'язків, оскільки релігія є загальним людським архаїчним переживанням, а догма – історично визначеною змінною формою. «Релігійні факти» були для Ф. Геббеля, за його власним визначенням, певними «антропоморфізмами», християнство – історично пройдений етап розвитку свідомості людства, на заміну якого прийшов науковий світогляд. Утім, під час революції 1947-1948 рр. погляди письменника змінюються, він оцінює християнство як

одну з основоположних традицій, що може принести країні стабільність і спокій. Поет для Ф. Геббеля, як і для Ф. Гельдерліна та А. Штіфтера, був Божим помазаником, «власним священиком людства», котрий зберігав «святий вогонь» і сакраментальне наповнення життя, оскільки через нього говорив Бог, зображаючи в його творах повноту світу.

Підтримуючи гуманістичні основи християнства, Ф. Геббель у своїх творах акцентував діалектику взаємин між Богом (божественним) і людиною, що стала основною темою всієї нової історії. На думку Ф. Геббеля, «людина не може вмістити у собі Бога, тому Бог мусить вмістити в собі людину, але людина почувається лише меншим колом у більшому» (*als kleiner Kreis im groesserem fuellen*) [Щ., 2132]. З іншого боку, найвища ціль людства – знайти «своє умиротворення у часі і вічності» (*seine Beruhigung auf Zeit und Ewigkeit*), своє виправдання – у Бозі, «щоб вона розвинула у собі найвищу Божественну відповідність, щоб вона сама була поручителем за обітницю, відповідні її потребам» (*ein Buerge sein fuer die seinem Beduerfnis entsprechenden Verheissungen*) (Лист від 17.1.1837). Людина як боже творіння містить у собі частину Божественного, однак вона сама має зробити вибір між добром і злом. Таким чином, одвічне питання релігії стає і моральною проблемою. Глибокий гуманізм естетики Ф. Геббеля полягає в тому, що він вважає саму людину поручителем розвитку власної божественної сутності (ентелехії). Будучи Божим творінням, людина прагне до Бога і, згідно з обітницею, зможе досягти своєї мети, якщо буде жити за гуманними законами, що ґрунтуються на Божому слові. Божі цінності стають моральними, хоча Бог залишається первісним релігійним поняттям, навіть якщо автор розуміє його у сучасному плані як «космічний», «світовий» принцип.

Існування Бога у Ф. Геббеля було трагічним за своєю суттю. Його розуміння світу (характерне для німецької містики) полягало в тому, що Божественне могло народитися лише в людській душі. Міфічне народження Бога досягалося тільки за допомогою людини, оскільки Божа сила здатна реалізувати себе лише у людині і заради людини. «Християнський парадокс», що Бог став людиною й помер за людей, щоб спасти їх від влади гріха, перетворюється у трагічний парадокс, що людина повинна вмерти за Бога, не заради власного спасіння, а, в першу чергу, заради спасіння Бога.

Ф. Геббель розкривав трагічну діалектику гуманізму, в основі якої протиріччя між Боголюдиною та людиною, що хоче стати Богом. Взаємодія божественного і людського начал перетворюється у протидію, коли божественне начало затверджується проти людського, а людське – проти божественного, самодостатність людини переходить у заперечення людини, в антигуманізм. Це не тільки криза гуманізму, але й криза історичного християнства, яка досягає граничного вираження у філософії Ф. Ніцше: в ідеї «надлюдини і надлюдської висоти, до якої вона прагне, зникає і Бог, і людина» [1, с. 185].

У питанні протиставлення матеріалізму і релігії митець дотримувався консервативної критики релігії лівих гегеліанців (Д. Штраус, Б. Бауер). Однак історич-

ного матеріалізму Л. Фейєрбаха він також не визнавав. Власну позицію з цього питання Ф. Геббель висловив у листах до пастора Лука, Адольфа Штерна та ін., які, виходячи за рамки приватного спілкування, стали «важливими документами авторського самоусвідомлення» [3, с. 501]. Переносючи їх суттєву частину у щоденник, Ф. Геббель, у першу чергу, відхилив звинувачення у ворожому ставленні до релігії, акцентував розходження власної позиції з думками французьких атеїстичних письменників. Услід за Гердером, митець указував на загальне походження релігії і поезії, більш ранньою з яких називає поезію. Ці погляди викликані не сучасною біблійною критикою, а потребами жанру, який вимагає від кожного драматичного або епічного художника тотальності поетичної форми, що включає в себе всі форми буття, серед яких і релігійна. Тому, за Ф. Геббелем, немає іншого шляху до божества, крім як через діяння людини. Бог наділив кожного особливим талантом, неповторною силою, що пов'язує людину з вічністю. Удосконалюючи цей талант, вона наближається до Творця, усвідомлюючи їхній нерозривний зв'язок. Будь-яка інша релігія, на думку драматурга, є пустою видимістю, міражем. Але уявлення про Божу особистість, як і про безсмертя людини залишаються для поета великою таємницею, пояснити яку неможливо.

Матеріалісти, за переконаннями Ф. Геббеля, не протиставили християнському вченню рівноцінного чи зваженого розуміння цілого, вони дали проблемі нову назву, таким чином уважаючи її вирішеною. Однак, залишаючись «чесним» критиком, письменник не може не відмітити «значимість окремих завоювань» (*ruhmwürdigen Detail-Eroberungen*) матеріалістів, стверджуючи, що вони ще доб'ються незвичайних успіхів, хоча й з усіма своїми тріумфами не зможуть вийти за межі поняття доцільності (*nicht über den Begriff des Zweckmäßigen hinauskommen*) [Щ., 5952]. У матеріалізмі Ф. Геббель визнавав лише ті напрямки, які, за його оцінкою, глибиною думки значно перевершили гуманістичні ідеї класики та філософії Ф. Гегеля. Водночас через власне суперечливе розуміння історії протистояв діалектичному матеріалізму, не розуміючи його. Погляди митця на історію, релігію, матеріалізм і власність є важливими для розуміння його оцінки актуальної політичної ситуації в Німеччині та його участі в революції й суспільному житті.

Християнство, як Ф. Геббель неодноразово підкреслював у автобіографіях, справило значний вплив на його становлення та формування його світогляду. Саме з Біблії, яку письменник з юності знав майже напам'ять, почалася його освіта. Інтерес до біблійної міфології, використання її моделей та архетипів, освоєння форм її образного мислення були притаманні художньому методу Ф. Геббеля протягом усього його творчого життя. Особливої інтенсивності цей процес набув унаслідок радикальних змін у соціально-історичній дійсності, яка вимагала від письменника нових засобів і форм її художнього осмислення й вираження. Творчий пошук драматурга, який постійно повертав його до християнської міфології як поетичного та сутнісного витoku людства, знайшов своє найповніше втілення у п'єсах, заснованих на біблійному «міфологічному ґрунті»

«Юдиф» (1840), «Марія Магдалина» (1844), «Ірод і Маріамна» (1848), «Молох» (1862), фрагмент «Христос» (1862). У цих монументальних трагедіях Ф. Геббель намагався художньо дослідити основи буття з його «постійними величинами», глибинну сутність людини та її можливостей, духовних і моральних поривань. Виключна психологічна глибина біблійних персонажів, багатоаспектність характеристики їхньої поведінки й етичних доміант, певна завуальованість і фрагментарність текстів Святого Письма визначили їх актуальність та багатоплановість використання у літературі. Ф. Геббель суттєво трансформував канонічні біблійні сюжети та характеристики образів відповідно до духу епохи, розширив семантичні і морально-психологічні межі трактування традиційних мотивів.

Для формування й розгортання поетичної картини світу Ф. Геббеля вагомими є концепти, мотиви й колізії християнської міфологічної моделі. Християнська міфопоетична парадигма драматургії Ф. Геббеля містить очевидну апологію біблійної моделі світу, центром якої є Христос і Його місія спасіння. Ключова постать християнства відтворюється поетом у міфопоетичному ракурсі: образ Христа набуває плінних, суперечливих, багатовимірних характеристик, позбувається ортодоксального звучання, нерідко втілюється в образах головних персонажів трагедій. Для митця Христос – це шлях особистості через себе до Бога, через власну інтенцію розвитку до прийняття вершин духу.

Християнське світобачення Ф. Геббеля має здебільшого експліцитний характер, зв'язок з Біблією здійснюється у формі прямого перегуку або алюзій та ремінісценцій. Поет уникає сліпого поклоніння християнським догмам, його драми перейняті мотивами богошукання, які засвідчують критичне ставлення митця до Святого Письма, специфічне сприйняття ідей християнського віровчення. Перенесені поетом у сучасне йому XIX ст. біблійні мотиви й образи набувають глибоко особистісного осмислення, за якого події національної історії органічно вписуються в космогонічний міф. Зразком гармонійної світобудови для поета є періоди революційних змін суспільства, коли людина стверджувалася в бутті, у світі. Ознакою міфологічного мислення є повернення до витоків вільного державницького життя, зразкового як для сучасності, так і для майбутнього.

У п'єсах Ф. Геббеля романтична міфологізація являє собою не лише відродження, актуалізацію міфологічного сюжету – вона порушує глибинні рівні структури драматичних творів. Так, в основу названих драм покладено характерний для міфу принцип семантичних бінарних опозицій, які послідовно простежуються на різних рівнях тексту. У царині ідейного змісту – це переважно боротьба язичництва і християнства. У системі дійових осіб постійно виділяються два протилежні табори, складні взаємини яких і призведуть до смертної битви: (Юдиф/Олоферн, Голо/Зигфрід, Ірод/Олександра). Ф. Геббель свідомо оживляє давню семантику міфологічних образів, завдяки чому світ стає «прозорим», тобто здатним показати свою вищу сутність, своє справжнє життя, виявити аспект священного у повсякденному. Драматургові властиве відчуття

містичного, тісно пов'язане з символічним баченням світу, що формує в п'єсах особливий погляд на природу, коли за зовнішньою «мертвістю» відчувається життя, часопростір насичений таємничими знаками, ієрогліфами

божественного. Біблійна метафорика, що простежується як на сюжетно-фабульному, так і на образно-тематичному рівнях розглянутих драматичних творів, допомагає створити авторіві сильний трагічний ефект.

¹ [Щ., 1966] – посилання на нотатки у щоденниках Ф. Геббеля, де Щ. – щоденник, а після коми – порядковий номер запису (записи у щоденниках Ф. Геббеля, повне зібрання яких опубліковано у чотирьох томах [2], подаються відповідно до їхньої нумерації, здійсненої Р. Вернером (послідовна нумерація кожного запису).

ЛІТЕРАТУРА

1. Философский энциклопедический словарь / [под ред. Л. Ф. Ильичева]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
2. Hebbel F. Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe, besorgt von Richard Maria Werner. Tagesbücher. In vier Bänden / Friedrich Hebbel. – Leipzig und Wien : Meyers Klassiker, 1901. – 03. – Bd. 2. – 404 S.
3. Friedrich Hebbel. Neue Studien zu Werk und Wirkung. Steinburger Studien / [Hrsg. von Hilmar Grundmann]. – Heide : Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens, 1982. – 219 S.
4. Wagner A. Das Drama Friedrich Hebbels / Albert Malte Wagner. – Hamburg : Verlag von Leopold Voss, 1911. – 523 S.
5. Wiese B. Die deutsche Tragödie von Lessing bis Hebbel : In 4 Bd. / Benno von Wiese. – Hamburg : Hoffmann und Campe Verlag, 1948. – Bd. 2. – 536 S.

© Кобзар О. І., 2012

Дата надходження статті до редколегії 04.06.2012 р.